

 <http://orcid.org/0000-0003-1754-8171>

Dominika Kaniecka

Uniwersytet Jagielloński

Izochimeny i literatura

O książce Magdaleny Koch *Mistrzynie myślenia. Serbski esej feministyczny (XIX–XXI wiek)*

Abstract

Concept of Isochimes and Literature. On Magdalena Koch's Book *Mistrzynie myślenia. Serbski esej feministyczny (XIX–XXI wiek)*

This article presents *Mistrzynie myślenia Serbski esej feministyczny (XIX–XXI wiek)* [Woman Intellectual Mentors: The Serbian Feminist Essay (From the 19th to the 20th Century)], a book by Magdalena Koch. This is a significant monograph that clarifies the role and place of women in Serbian literature and culture, as well as the essay as an important tool in the process of emancipation of Serbian women. Polish researcher provides a diachronic panorama of the genre over the past two centuries. The book's crucial point is its focus on the clear presence of the tradition of the feminist essay in the cultural space in Serbia.

Słowa kluczowe: esej feministyczny, feminizm, emancypacja, literatura serbska, kultura serbska

Keywords: feminist essay, feminism, emancipation, Serbian literature, Serbian culture

Kiedy bierzemy do ręki *Mistrzynie myślenia. Serbski esej feministyczny (XIX–XXI wiek)*¹ uwagę zwraca zakrzywiony tytuł. Zakrzywienia nawiązują do niebieskich linii, którymi opleciona jest okładka. To ledwie dostrzegalne

¹ M. Koch, *Mistrzynie myślenia. Serbski esej feministyczny (XIX–XXI wiek)*, Poznań 2019. Wszystkie cytaty z tego wydania umieszczam w tekście, podając w nawiasie numery stron.

izochimeny, przecinające tak samo słabo widoczny kontur Serbii, tłem jest bowiem wariacja na temat mapy. Magdalena Koch zabiera nas w naukową wyprawę po fascynującym kobiecym kontynencie, który długo czekał na odkrycie. Jej intencją jest wyposażenie czytelniczek i czytelników zainteresowanych spotkaniem z kulturotwórczą rolą eseju w ważne dla tej podróży narzędzie, w „orientacyjną mapę serbskiego feminizmu” (s. 10). Kartografia i metafora mapy stają się atrakcyjną alternatywą dla syntezy², jak bowiem pisał Bogdan Banasiak, charakteryzując Deleuzjańskie pojęcie kłacza: „mapa jest otwarta, podlega demontażowi, przesunięciu, modyfikacji; niczego nie reprodukuje lecz konstruuje; jest wytwarzaniem, nie zaś odtwarzaniem”³. Magdalena Koch tworzy więc intrygującą mapę literacką, dzięki której spotkanie z nowym, na przykład z Eustahiją Arsić, Dragą Dejanović, Milicą Stojadinović-Srpkinją, Jelicą Belović-Bernadžikovską, Isidirą Sekulić czy Svetlaną Slapšak, dla wielu będzie satysfakcjonującym odkrywaniem nieznanego lądu. Trzymając się nakreślonych przez autorkę książki wytycznych, z łatwością i niemalą przyjemnością docieramy do wiedzy na temat pierwszej kobiety-samouka o ambicjach tworzenia przestrzeni dla kobiet we własnej kulturze, pierwszej feministki apelującej do innych uczestniczek wspólnoty, twórczyni pionierskiego almanachu dla kobiet i przygotowanego wyłącznie przez kobiety, wprawnej eseistki porównującej się z Virginią Woolf czy też intelektualistki, która uczyniła z eseju ważny instrument refleksji kulturowej. Zapoznając się ze zjawiskami występującymi w znanych nam obszarach kulturowych oraz specyficznymi, zrozumiałymi wyłącznie w lokalnym kontekście, obserwujemy kolejne etapy powstawania eseistycznego dyskursu feministycznego w Serbii oraz jego niebagatelny udział w kształtowaniu kultury narodowej. Koch, wychodząc od eseju, łączy ze sobą odległe w czasie zjawiska, wytycza linie pomiędzy – wydawać by się mogło – niedostępnymi kulturowo i geograficznie punktami. Jej opowieść o procesie emancypacji Serbek układa się w sieć wzajemnych powiązań, wpływów, inspiracji, sięgających dużo dalej niż jedno pokolenie literackie czy własny krąg kulturowy.

Olga Tokarczuk, zachęcając do lektury *Uwikłanych w pleć*, pisze, że Judith Butler uczy nas, jak podawać w wątpliwość oczywiste paradygmaty, przekonując przy tym, że kwestionowanie utrwalonych norm jest zajęciem twórczym i – jak się okazuje – wcale nie takim trudnym. Wystarczy – powiemy za pisarką – „że zaczniemy być czujni w matriks języka, bezwładności pojęć

² Kartografia i mapy są alternatywą, po którą sięgają chętnie choćby teoretyczki feministyczne, zob. M. Głosowicz, *Mapowanie sieci. Przyczynek do poetyckiej kartografii feministycznej* [w:] *Mapy świata, mapy ciała. Geografia i cielesność w literaturze*, red. A. Jastrzębska, Kraków 2014, s. 33. Pisanie historii literatury także coraz częściej zamienia się w sporządzanie mapy kulturowej, zob. M. Koch, *Mapa rozrysowana na nowo* [w:] J. Koch, *Historia literatury południowoafrykańskiej 1900–1930*, Warszawa 2012, s. 48–57.

³ B. Banasiak, *Nomadologia Gillesa Deleuze'a*, „Hybris. Internetowy Magazyn Filozoficzny” 2001, nr 1, <http://magazynhybris.com/images/teksty/01/Bogdan%20Banasiak%20-%20Nomadologia%20Gillesa%20Deleuze%60a.pdf> [dostęp: 28.03.2020].

i własnych myślowych przywiązań⁴. *Mistrzyni myślenia* Koch to książka, która by nie powstała, gdyby nie wytrwałość autorki w podważaniu zastanego porządku i wieloletnie już poszukiwania⁵ w tych obszarach historii literatury serbskiej (ale i w refleksji nad literaturą w ogóle), których opisy przez dzieściolecia eliminowały znaczący udział kobiet w kulturze tego narodu. Omawiana tu publikacja wynika z potrzeby zareagowania na konkretne, wskazane przez autorkę braki.

Jedna z opisanych przez Koch eseistek, Svetlana Slapšak, zauważa, że:

Międzynarodowa akademia, często zainteresowana medialną akceptacją i zdobywaniem finansowania, jest bardziej niż zadowolona z jednego, rzadziej dwóch lub więcej przedstawicieli/przedstawicielek małej egzotycznej kultury, i pozostaje ślepa na coś (więcej) w samej geokulturowej przestrzeni (s. 14).

Świat zewnętrzny, nie wyłączając środowisk naukowych, kulturę serbską dostrzega często w optyce krwawego rozpadu byłej Jugosławii lub prząsnętego folkloru dominującego w kulturze popularnej. Koch przywołuje w swoich badaniach encyklopedię eseju, *Encyclopedia of the Essay*⁶. Ta monumentalna publikacja (ponad dwa tysiące stron) o zasięgu międzynarodowym zawiera bardzo skromną reprezentację eseju słowiańskiego, o eseju serbskim nie wspomina zaś ani słowem. W globalnej perspektywie takiego tytułu wspomniany brak da się wytłumaczyć. Koch zauważa jednak jeszcze jedną znaczącą lukę. Chodzi o pominięcie eseju feministycznego w przywołanej encyklopedii. Nie znajduje wyjaśnienia dla braku osobnego hasła w tym ogólnym przeglądzie zjawisk istotnych dla całego gatunku, szczególnie w kontekście istniejących na ten temat opracowań (do których się zresztą w swojej rozprawie odwołuje). Do pominięcia eseju feministycznego dochodzi także w publikacjach serbskich. Pisarstwo kobiet to wciąż niewystarczająco zbadany obszar⁷, w którym działań eseistek nie zauważa się w ogóle bądź spycha się je na margines. Na taki brak autorka *Mistrzyń myślenia* nie przyzwala, jej publikacja jest więc z założenia ważnym uzupełnieniem wspomnianej luki, zapewnia nam opatrzone fachowym komentarzem wgląd w nie dość wnikliwie przeanalizowane obszary serbskiej przestrzeni kulturowej, oferuje „coś więcej”.

⁴ O. Tokarczuk, *Kobieta nie istnieje* [w:] J. Butler, *Uwikłani w płęć. Feminizm i polityka tożsamości*, przeł. K. Krasuska, Warszawa 2008, s. 10.

⁵ Magdalena Koch od lat prowadzi badania nad literaturą kobiecą, jest kierowniczką Pracowni Genderowych i Transkulturowych Studiów Bałkanistycznych.

⁶ *Encyclopedia of the Essay*, ed. T. Chevalier, London–Chicago 1997.

⁷ Magdalena Koch przyczyniła się do zmiany sytuacji, publikując monografię „...kiedy dojrzejemy jako kultura...”. *Twórczość pisarek serbskich na początku XX wieku*, Wrocław 2007, wydaną również w języku serbskim (Belgrad 2012).

To jest zadanie najważniejsze, w jego realizacji nie sposób jednak uniknąć pytania o sam gatunek. Koch, odwołując się do znaczących reprezentantów refleksji naukowej na ten temat (M. Wyka, M. Epstein, R. Sendyka, M. Montaigne, W. Hilsbecher, M.P. Markowski i in.), kwestionuje potrzebę precyzyjnego definiowania eseju. Piszze:

Zamiast więc skupiać się na definicji, doprecyzowującej to, czym jest esej, postanowiłam uzupełnić tę lukę i skierować swoją uwagę przede wszystkim ku sprawom zaniedbanym, zresztą nie tylko na arenie międzynarodowej, ale też w Serbii, a mianowicie eseistyce kobiecego autorstwa, która wydaje się zjawiskiem tyleż fascynującym, co dotąd słabo odnotowanym i nieuporządkowanym (s. 15).

W opisie gatunku opowiada się za proponowaną przez Katarzynę Chmielewską zmianą podejścia do jego systematyki i wybiera skupienie się na procesualności, na pokrewieństwie tekstów czy tworzeniu ich sieci (s. 16), co zresztą konsekwentnie wdraża. Takie podejście sprzyja szerszemu oglądowi analizowanej materii, Koch pisze bowiem o eseju, a także o specyficznym eseistycznym myśleniu (specjalnym *modus scribendi* gatunku), który może być – jak stwierdza Roma Sendyka – formą nieujarzmioną i ignorującą podział na gatunki⁸. Autorka *Mistrzyń myślenia* śmiało więc sięga po pluralistyczne instrumentarium, bo – oprócz atrakcyjności – zauważa jego produktywność, postuluje także włączenie marginalnie traktowanej eseistyki do głównego nurtu historiografii literackiej. Analizowanym przez Koch materiałem jest esej feministyczny kobiecego autorstwa powstający w języku serbskim, tematyką związany z emancypacją kobiet, protofeminizmem i feminizmem. Uprzedzając możliwe wątpliwości czytelników zdystansowanych wobec feministycznego dyskursu krytycznego, podkreślę, iż nie mamy tu do czynienia z sytuacją, w której kobieta pisze o kobietach piszących o kobietach⁹. *Mistrzynie myślenia* to rzetelne studium serbskiego eseju feministycznego, ale także ciekawy wgląd w rozwój serbskiego eseju, serbskiego feminizmu oraz poszczególnych etapów rozwoju kultury narodowej. Autorka zaznacza, że esej nie jest neutralny genderowo, że „płeć autorska staje się ważnym czynnikiem determinującym akt wstąpienia, zaistnienia i utrzymania się w kulturze” (s. 26). W swoich badaniach zwraca także uwagę na spłot specyfiki gatunku i procesualności, a także zjawisk związanych z pamięcią ciała. Uważa, iż esej zależny jest od praktyki życiowej autorek (odbytych podróży, przeczytanych lektur, zdobytego wykształcenia czy kompetencji kulturowych, [s. 23]).

⁸ R. Sendyka, *Nowoczesny esej. Studium historycznej świadomości gatunku*, Kraków 2006, s. 53.

⁹ Odwołuję się do stereotypowego rozumienia wspomnianego dyskursu, por. H. Filipowicz, *Przeciw „literaturze kobiecej”* [w:] *Ciało i tekst. Feminizm w literaturoznawstwie – antologia szkiców*, red. A. Nasiłowska, Warszawa 2009, s. 223.

Opisywane przez Koch serbskie eseistki – zarówno te początkujące, jak i zaawansowane w kulturze – wyczuwały potencjał drzemiący w tym gatunku, nie sięgały po niego przypadkowo. Esej, jako ciągła próba ustanawiania tożsamości wypowiadającego się „ja” (s. 25), najlepiej ze wszystkich gatunków nadaje się dla poszukujących adekwatnego dla siebie miejsca w kulturze oraz odpowiednich do tego celu środków wyrazu. Publikacja szczegółowo wyjaśnia, dlaczego to właśnie esej stał się „sojusznikiem” kobiet w Serbii, dlaczego to właśnie po niego sięgały serbskie autorki jako po „narzędzie swobodnego przekazu własnego kobiecego doświadczenia” (s. 17).

Koch interesuje również to, co z relacji pomiędzy kobiecym autorstwem a esejem wynika dla kultury, stąd pisanie z perspektywy genderowej. Zajmują ją zarówno działania w skali mikro, jak i indywidualne teksty oraz działania w skali makro – tworzenie sieci wzajemnych powiązań. To książka o eseju, a także o istotnych dla kultury formach zrzeszania się kobiet, intelektualnych i instytucjonalnych, o diachronicznym i synchronicznym dialogu kluczowym dla rozwoju idei feministycznych. Sama autorka wyjaśnia:

Chciałabym przy tym pokazać, do jakiego stopnia możliwa jest rewizja dotychczasowej pozycji eseistek serbskich i ich miejsca w kulturze literackiej. Chcę też wysupłać z tradycji literatury serbskiej genealogię eseju feministycznego jako (sub)-gatunku, który ważny był dla rozwoju myśli emancypacyjnej i feministycznej, oraz pokazać (współ)udział eseju w tym procesie i jego znaczącą, choć słabo dotąd eksponowaną funkcję [...]. To właśnie autorki esejów były inspiratorkami rozwoju i emancypacji kobiet – stając się w konsekwencji dla wielu pokoleń kobiet, każda w swoim czasie, przewodniczkami idei – i wytyczały ścieżki myślenia, pisanie, działania. Jednym słowem, stawały się mistrzyniami myślenia dla wielu pokoleń Serbek (s. 18).

W związku z powyższym dla Koch najważniejsza jest analiza diachroniczna w kategoriach fenomenu kulturowego, omówienie procesu krystalizowania się gatunku – dopiero w następnej kolejności jego walory artystyczno-literackie (s. 19).

Mistrzynie myślenia otwiera motto: „W każdym czasie istniała pewna liczba kobiet, których dorobek intelektualny zdecydowanie przewyższał osiągnięcia przeciętnego mężczyzny” (s. 7). To także wymowne słowa Julki Chlapec-Đorđević, jednej z bohaterek monografii, opublikowane w 1935 roku, w okresie największego rozkwitu serbskiego eseju feministycznego. Poszczególne rozdziały książki są jak podróż w czasie, po tych momentach w rozwoju serbskiej kultury, które umożliwiają zgromadzenie dowodów na potwierdzenie

przywołanego wyżej stwierdzenia. Proces wchodzenia Serbek do literatury, pierwsze próby przełamywania strachu przed autorstwem (przed mówieniem własnym głosem), śmiałe zajmowanie stanowiska najpierw w sprawach kobiet, ale zaraz potem i w kwestiach ogólnych – Koch wylicza wiele przykładów aktywności intelektualnej kobiet od XIX do XXI wieku.

Autorka swoją próbę rekonstrukcji historii eseju feministycznego w Serbii nazywa jednocześnie „procesem od-zapominania ważnego elementu dziejów serbskiej literatury” (s. 32), mając na myśli proces przeciwny do amnezji, czyli „system przywracania pamięci zarówno genologicznej (esej jako fakt literacki), jak i społecznej (rekonstrukcja oraz uzupełnienie historii feminizmu)” (s. 32). Obydwa elementy uznaje za ważne dla rozwoju struktury i odnowy tkanki historycznoliterackiej.

Czytając *Mistrzynie myślenia*, symbolicznie „od-zapominamy” dziewiętnastowieczne autorki. Wśród nich Eustahiję Arsić, ambitną organizatorkę kobiecej przestrzeni w rodzimej kulturze, która warsztatu pisarskiego uczyła się od pioniera serbskiej eseistyki, Dositeja Obradovicia, autorkę pomijaną w aktualnych badaniach przez wzgląd na językową niedostępność jej tekstów (Arsić zgodnie z duchem epoki posługiwała się archaicznym dziś językiem słowianoserbskim). Zapoznajemy się z emancypacyjno-feministycznymi esejami Dragi Dejanović, uznawanej za pierwszą serbską feministkę. Jej aktywność skupiała się wokół prób stworzenia sieci komunikacyjnej kobiet, budowania (proto)feministycznej kultury porozumienia. Ważne dla śledzenia rozwoju gatunku są także eseizowane fragmenty dziennika Milicy Stojadinović-Srpkinji oraz projekt emancypacyjny Dragi Gavrilović. Koch zauważa bowiem, że w rodzimych badaniach teksty te są pomijane, czy – jak w przypadku szkiców eseistycznych Gavrilović – niepoprawnie klasyfikowane.

Opisane w tej części rozważań formy eseistyczne to dobra okazja, by zwrócić uwagę na edukacyjny aspekt działań sięgających po ten gatunek kobiet. Analizowane teksty były instrumentem edukacji Serbek przez same Serbki (s. 33), na końcu XIX wieku świadomie już wybierających feminatywa, eksplorujących pole siostrzeństwa w kulturze i śmiało podpisujących się własnym nazwiskiem.

Koch osobno opisuje i „od-zapomina” lata 1900–1918, kiedy to pakt komunikacyjny między pierwszymi autorkami esejów i ich czytelniczkami rozwija się w pełni dzięki rozkwitowi czasopism. Badaczka notuje, że:

Eseistki przyjmują na siebie w tym procesie rolę wzorców, przewodniczek intelektualnych i stają się coraz wyraźniej mistrzyniami krytycznego myślenia dla innych kobiet, odbiorczyń, czytelniczek przez relacyjne „wy” wpisanych w ich teksty (s. 92).

Uwagę zwraca Jelica Belović-Bernadžikowska, odpowiedzialna za almanach „Srpkinja” (Serbka), w całości redagowany przez kobiety, mówiący

o pracy i sukcesach kobiet (również tych z poprzedniej epoki), kierowany do kobiecego audytorium. Pomysłodawczyni i realizatorki tego przedsięwzięcia dokonują, zdaniem Koch, „świadomej autokanonizacji, autorejestracji i autoafirmacji” (s. 98). „Srpkinja” to pierwsza tego typu w Serbii platforma wymiany myśli, nie dziwi więc, że tu właśnie pojawia się pierwszy esej-manifest (autorstwa Belović-Bernadžikovskiej). Głos autorek tamtego okresu zdaje się współbrzmieć z głosem aktywnych wtedy Europejek, w serbskim środowisku kobiecym panuje bowiem podobny jak na Zachodzie ferment intelektualny.

W tej części rozważań przedstawiona została również ważna reprezentantka dojrzałej fazy rozwoju eseju feministycznego w Serbii, Isidora Sekulić. Wstąpiła się nie tylko licznymi i świetnymi jakościowo esejami (między innymi o silnych Europejkach i znaczących rodaczkach), ale także zabiegami o utworzenie intelektualnej wspólnoty. Już w pierwszym esej, niedostrzeżonym w badaniach rodzimych, wyłożyła swój emancypacyjno-intelektualny program, w kolejnych tekstach dopominała się o właściwą kontekstualizację innych serbskich autorek. To właśnie jej definicja izochimen jako „niebieskich linii ukrytej grafiki życia literackiego” (s. 231) zainspirowała Magdalenę Koch do przygotowania książki-mapy. Isidora Sekulić sama zadbała o to, by jej linia przecięła się z europejską refleksją feministyczną, m.in. pisząc: „zajmowałam się eseistyką znacznie wcześniej niż Virginia Woolf, ale jakoś nikt tego nie zauważał” (s. 139).

W kulturze serbskiej złoty okres rozwoju eseju feministycznego przypada na międzywojnie (1918–1941). Istniała już bowiem sieć silnych powiązań, a przekaz dotyczący kobiet na dobre rozgościł się w omawianym gatunku. To czas mistrzyń i przewodniczek w myśleniu teologiczno-mistycznym (Jela Spiridonović-Savić), filozoficznym (Anica Savić-Rebac i Ksenija Atanasijević), aktywistyczno-socjologicznym (Julka Chlapec-Đorđević). Czas, w którym, zdaniem Koch, „esej staje się [...] jedną z form współkształtujących modele kobiecych dyskursów, tworzących wyraźny profil feministycznego myślenia i pisanie” (s. 21). Dzięki zindywidualizowanym realizacjom tego gatunku, wykształceniu i odcytaniu piszących (erudytek i poliglotek świadomie angażujących się w tworzenie wspólnoty intelektualnej), ale także silnym przyjaźniami, esej staje się na tym etapie naturalnym i ważnym źródłem wiedzy o feminizmie. W podsumowaniu tej części „od-zapominania” Koch o wspomnianych autorkach pisze następująco: „za mało docenia się fakt, że odegrały one w literaturze serbskiej rolę podobną do tej, jaką w kulturze brytyjskiej przypisujemy Virginii Woolf i jej esejom” (s. 154).

W ostatniej części rozważań, która chronologicznie obejmuje lata 1945–2010, badaczka koncentruje się na rezultatach działań autorek aktywnych w okresie rozpadu Jugosławii. Ten przeskok od międzywojnia do przełomu XX i XXI wieku może zastanawiać. Koch interesuje przede wszystkim relacja pomiędzy kobiecym autorstwem a gatunkiem. Dopiero schyłek XX wieku przynosi ciekawy dla tego kontekstu materiał badawczy, istotny w kreśleniu

dynamiki rozwoju gatunku. Wtedy właśnie esej zaczyna być czytany jako „narzędzie tworzenia analityczno-metodologicznej platformy i środek szybkiej diagnozy antropologiczno-kulturowej oraz przenośna forma transferu idei społecznych lub filozoficznych” (s. 21). Autorka *Mistrzyń myślenia* skupia się na dwóch eseistkach: Svetlanie Slapšak, której teksty stały się ważnym instrumentem refleksji narodowej, sondującym i przewidującym zmiany w kulturze (s. 203), oraz Brance Arsić, filozofce, która podważyła jedną z głównych tez autora *Rozprawy o metodzie*. Koch przedstawia Slapšak jako autorkę feministycznych esejów antropologicznych wyraźnie naznaczonych energią sprzeciwu, zwraca uwagę na to, że w pisaniu w trakcie wojny, i po jej zakończeniu, esej staje się również „narzędziem odpowiedzialności” (s. 204). Unikatowość Slapšak widzi w zainteresowaniach eseistki. Wśród nich wymienione zostały: „interwencja w mit, w konstruowanie mitu oraz komunikacyjna kontrola nad mitem ze strony instytucji władzy, a nie jego «wieczna», psychologiczna czy antropologiczna, uniwersalność wdrukowana w myślenie człowieka Zachodu” (s. 216). Z kolei Branka Arsić w opisie Koch intryguje między innymi dlatego, że używa eseju filozoficznego do kształtowania dyskursu na temat kobiet w odniesieniu do całej serbskiej myśli feministycznej. Płeć jest dla niej istotnym punktem odniesienia i interpretacji, próbuje podważyć hierarchię płci w filozofii. Jeden z rozdziałów swojej książki o Kartezjuszu tytułuje *Mislím dakle nisam žena (Myślę, więc nie jestem kobietą)*, polemizuje z tzw. „uniwersalnym podmiotem”, prowokuje do dyskusji i poszukiwania sedna wykluczenia płci czy też dominacji jednej płci nad drugą. Poprzez analityczno-polityczne ujęcie, pisze Koch, „otrzymujemy nowy *neutralny* sposób czytania, pisania i problematyzowania podmiotu kobiecego w filozofii, socjologii, literaturze i kulturze” (s. 228–229).

Koch zamknęła w swoich rozważaniach dwa stulecia rozwoju serbskiego eseju feministycznego od nieśmiałych apeli Eustahiji Arsić na temat odpowiedniego wychowywania i edukowania, przez przygotowujące grunt próby zacieśniania więzi w środowisku kobiecym, okres gwałtownego rozwoju gatunku i przewodniej roli jego autorek, aż po niekwestionowaną moc oddziaływania na przełomie XX i XXI wieku. Dowiodła, iż omawiany gatunek okazał się doskonałym nośnikiem treści istotnych dla umocnienia głosu kobiet w serbskiej przestrzeni publicznej oraz ich pozycji w kulturze.

Mistrzynie myślenia to publikacja, która zaciekać może zarówno sławistów, jak i innych filologów zainteresowanych problematyką feministyczną oraz rozwojem eseju jako wymykającego się jasnym definicjom gatunku. Tekst przygotowany został z niezwykłą dbałością o szczegóły ułatwiające lekturę zarówno zaznajomionym z literaturą serbską, jak i czytającym o niej po raz pierwszy. Sposób opisu czy też kreślenia kulturowo-literackich współrzed-

nych odnoszących się do analizowanej materii, jest tak samo uważny, jak proces obserwacji, który podglądać możemy także w poprzednich pracach Koch. Jako że w badanych tekstach najważniejsza jest procesualność, autorka zgrabnie akcentuje ją w narracji, bohaterki jej monografii sukcesywnie „sta(wa)ły się” głosem swoich epok, „uda(wa)ło” im się docierać z przekazem do coraz szerszych kręgów i tak właśnie „powsta(wa)ł” serbski esej feministyczny.

Koch apeluje o uzupełnienie historii literatury serbskiej narracją o udziale w niej eseistek, bo tylko wtedy będzie historią „(na)pisaną” uczciwie (s. 186). *Mistrzyni myślenia* są w moim przekonaniu potrzebną i udaną próbą uzupełnienia tej luki, jestem pewna, że będzie to zajmująca i ważna lektura także dla serbskich badaczy (jeśli znajdzie się wydawca w Serbii). Słuszne okazują się wstępne postulaty na temat konieczności stworzenia osobnej refleksji na temat serbskiego eseju feministycznego, rozważania jasno pokazują, że da się wyodrębnić reprezentatywną grupę tekstów „pokrewnych” i wskazać ich wspólne cechy.

Mistrzyni myślenia Magdaleny Koch to ważna książka doprecyzowująca rolę i miejsce kobiety w literaturze i kulturze serbskiej oraz eseju jako istotnego narzędzia w procesie emancypacji Serbek. Zaznaczone nieśmiało na okładce izochimeny przenoszą czytelniczki i czytelników pomiędzy tekstami, pokoleniami, umacniającymi się ideami, rodzimymi i zewnętrznymi inspiracjami. Sugerują one – zgodnie z intencją autorki – że żadna z przedstawionych eseistek nie działała w izolacji i że dopiero odtworzenie specyficznej sieci powiązań daje nam pełen wgląd w opowieść o serbskim eseju feministycznym.

Bibliografia

- Banasiak B., *Nomadologia Gillesa Deleuze’a*, „Hybris. Internetowy Magazyn Filozoficzny” 2001, nr 1, <http://magazynhybris.com/images/teksty/01/Bogdan%20Banasiak%20-%20Nomadologia%20Gillesa%20Deleuze%60a.pdf> [dostęp: 28.03.2020].
- Encyclopedia of the Essay*, ed. T. Chevalier, London–Chicago 1997.
- Filipowicz H., *Przeciw „literaturze kobiecej”* [w:] *Ciało i tekst. Feminizm w literaturoznawstwie – antologia szkiców*, red. A. Nasiłowska, Warszawa 2009, s. 222–234.
- Głosowicz M., *Mapowanie sieci. Przyczynek do poetyckiej kartografii feministycznej* [w:] *Mapy świata, mapy ciała. Geografia i cielesność w literaturze*, red. A. Jastrzębska, Kraków 2014, s. 33–41.
- Koch M., „...kiedy dojrzejemy jako kultura...”. *Twórczość pisarek serbskich na początku XX wieku*, Wrocław 2007.
- Koch M., *Mapa rozrysowana na nowo* [w:] J. Koch, *Historia literatury południowoafrykańskiej 1900–1930*, Warszawa 2012, s. 48–57.
- Koch M., *Mistrzyni myślenia. Serbski esej feministyczny (XIX–XXI wiek)*, Poznań 2019.

Sendyka R., *Nowoczesny esej. Studium historycznej świadomości gatunku*, Kraków 2006.

Tokarczuk O., *Kobieta nie istnieje* [w:] J. Butler, *Uwikłani w płeć. Feminizm i polityka tożsamości*, przeł. K. Krasuska, Warszawa 2008, s. 5–10.